

ἄλλην τὴν ἱστορίαν τῆς, δέκα ἔξ ἄλλους τοὺς νόμους. Νὰ μὴν ὑπάρχη καθ' ἄλλην τὴν Πολωνίαν ὠραία πράξις, οὔτε ἄνθρωπος ἔξοχος, περὶ τῶν ὁποίων «νὰ μὴν ἔχη τὴν μνήμην καὶ τὴν καρδίαν πλήρεις». Δὲν θὰ ἠδύνατό τις καλλίτερον νὰ προπαρασκευάσῃ τὴν ἀγωγὴν τοῦ μικροῦ πολίτου, τοῦ μέλλοντος πατριώτου. Παρατηρήσωμεν ἐν τούτοις ὅτι, ἐν τῇ ἀποδοκιμασίᾳ του, ὁ Ρουσσῶ δὲν προχωρεῖ μέχρι τοῦ τέλους: Δὲν ὀμιλεῖ παρά περὶ τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας. Ἡ γενικὴ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος δὲν τὸν ἐνδιαφέρει καὶ μένει γράμμα νεκρὸν διὰ τὸν μαθητὴν του.

Ἀπεστερημένος τῆς γνώσεως τοῦ ἠθικοῦ κόσμου, ὁ Αἰμύλιος ἐξ ἄλλου θὰ τραφῇ μὲ τὴν γνῶσιν τοῦ ὕλικου κόσμου. Ἡ σπουδὴ τῆς φύσεως πρέπει νὰ πρωτεύῃ παντὸς ἄλλου. Δὲν εἶναι ὅ,τι σκέπτονται σήμερον οἱ παιδαγωγοὶ τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν, οἱ ὁποῖοι ἀποδίδουν τόσον μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν ἐπιστήμην τῶν φυσικῶν πραγματικότητων; Ὅ,τι ἐκπλήττει, εἶναι ὅτι, εἰς τὸ πρόγραμμά του, ὁ Ρουσσῶ ἐγγράφει εἰς πρώτην γραμμὴν τὴν ἀστρονομίαν. Εἶναι ἐκείνη, τὴν ὁποίαν ὁ Αὐγουστος Κόντ θὰ μνημονεύσῃ, κῦτος ἐπίσης, πρώτην, εἰς τὸν κατάλογόν του τῶν ἐπιστημῶν καὶ εἰς τὸ σχέδιόν του τῆς θετικῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἐπιτρέπεται νὰ διερωτηθῇ κανεὶς διατί. Δὲν εἶναι ἡ ὠφελιμότης, ἡ ὁποία δύναται νὰ τὴν συστήσῃ. Ὁ Αἰμύλιος θὰ ταξειδεύσῃ, ἀλλὰ δὲν εἶναι ποσῶς προωρισμένος νὰ ναυσιπλοήσῃ, καὶ δὲν βλέπει κανεὶς καθόλου ὅτι ἡ γνῶσις τῶν ἀστερισμῶν καὶ τῶν ἀστέρων δύναται νὰ τοῦ χρησιμεύσῃ. Εἶναι πιθανὸν ὅτι, ὅ,τι παρώτρυνε τὸν Ρουσσῶ εἰς τοιαύτην ἀπόφασιν, εἶναι ὅτι ἡ ἀστρονομία, ἡ φυσικὴ ἀστρονομία τοῦλάχιστον, εἶναι μία τῶν καλλίτερον ταιριαζουσῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῆς μεθόδου τῆς αἰσθητῆς καὶ εὐθείας παρατηρήσεως τῶν πραγμάτων. Ὁ Αἰμύλιος, ὁ ὁποῖος δὲν γνωρίζει τί εἶναι ἱπποδαστήριον ἢ γραφεῖον, σπουδάζει ἐν πλήρει ὑπαίθρῳ.

Θεᾶται τὰ μεγάλα τῆς φύσεως θεάματα. Σκέπτεται πρὸ τοῦ ἐνάστρου οὐρανοῦ.

Εἶναι πράγματι τῆς αὐτῆς ἀρχῆς ὅτι τὴν ἀστρονομίαν διαδέχονται αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι καὶ ἡ γεωγραφία: Πάντοτε αἰσθηταὶ καὶ συγκεκριμένοι σπουδαί, ἐκεῖναι εἰς ἃς ἡ ἀφηρημένη ἔννοια παίζει τὸν μικρότερον ρόλον. Τὴν γεωγραφίαν, ὁ Αἰμύλιος θὰ τὴν μάθῃ χωρὶς χάρτας, εἰς τοὺς περιπάτους του, παρουσία αὐτῶν τούτων τῶν πραγμάτων. «Διατί ὅλαι αὐταὶ αἱ ἀναπαραστάσεις;... Ἐνθυμοῦμαι ὅτι ἔχω ἰδῆ κάπου μίαν γεωγραφίαν, ἡ ὁποία ἤρχιζεν οὕτω: «Τί εἶναι ὁ κόσμος; — Εἶναι μία σφαῖρα ἐκ χάρτου....» Διὰ τὴν προλάβῃ αὐτὰς τὰς χιμαίρας, δὲν ὑπάρχει ἄλλο μέσον ἢ τὴν παρουσιάσῃ εἰς τὸ παιδίον, ὅχι τὴν ἐπιφανειακὴν μορφήν τῶν πραγμάτων, ἀλλ' αὐτὰ ταῦτα τὰ πράγματα. Γνώσεις στοιχειώδεις ἀστρονομίας, φυσικῆς, γεωγραφίας, θὰ εἶναι σχεδὸν τὸ ὅλον μέχρι δέκα πέντε ἐτῶν. Ὁ Αἰμύλιος ἔμαθε τὴν γραμματικὴν; Οὐχὶ ἄλλως ἢ διὰ τῆς χρήσεως τῆς μητρικῆς γλώσσης καὶ ἀκούων ὁμιλοῦντα τὸν διδάσκαλόν του: «Ὅμιλεῖτε πάντοτε ἀπταιστώσ ἐνώπιόν του.» Ἐν πάσῃ περιπτώσει, εἰς αὐτὴν τὴν ἡλικίαν δὲν γνωρίζει ἀκόμη τίποτε περὶ τῆς φιλολογίας, εἴτε ἀρχαίας, εἴτε νεωτέρας. Ποιηταί, πεζογράφοι πάσης τάξεως τοῦ εἶναι τόσο ἀγνωστοὶ ὅσον οἱ ἱστορικοί. Ὁ Ρουσσῶ, πρὸ τοῦ Κονδορσέτου καὶ τόσων ἄλλων, εἶναι ἤδη ὁπαδὸς τῆς ἐπιστημονικῆς μορφώσεως. Ἄλλ' εἰς αὐτὴν τὴν ἐπιστήμην, παραμερίζει πᾶν ὅ,τι εἶναι θεωρία καθαρὰ καὶ ἀφηρημένη γενικότης. Ἀναγνωρίζει ὅτι ὑπάρχει ἄλυσσος ἀληθειῶν γενικῶν διὰ τῆς ὁποίας ὅλαι αἱ ἐπιστῆμαι ἐξαρτῶνται ἐκ κοινῶν ἀρχῶν καὶ ἀναπτύσσονται διαδοχικῶς. Ἀλλὰ «δὲν εἶναι ἐκείνη περὶ ἧς πρόκειται» εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ πνεύματος. «Ἐπάρχει μία ὅλως διάφορος, διὰ τῆς ὁποίας ἰδιόν τι ἀντικείμενον ἔλκει ἕτερον καὶ δεικνύει πάντοτε τὸ ἐπόμενον. «Ἡ τάξις αὐτὴ ἡ ὁποία τρέφει διὰ συνεχοῦς περιεργείας τὴν προσο-

χὴν, ποῦ ἀπαιτοῦν ὅλα τὰ ἀντικείμενα εἶναι ἢ ἀκολουθου-
μένη ὑπὸ τοῦ πλείστου τῶν ἀνθρώπων, καὶ πρὸ πάντων ἢ
ταιριάζουσα εἰς τὰ παιδία.» Τοιουτοτρόπως, εἰς τὴν σπου-
δὴν τῆς φύσεως, θὰ κανονισθοῦν τὰ πράγματα κατὰ τρόπον
ὥστε ὅλαι αἱ πείραι νὰ συνδέωνται ἢ μὲν πρὸς τὴν δὲ δι'
εἶδους ἀφηρημένων ἐννοιῶν, ἵνα τῇ βοηθείᾳ τοῦ δεσμοῦ
τούτου τὰ παιδία δυνηθοῦν νὰ τὰς τοποθετήσουν κατὰ τάξιν
εἰς τὸ πνευμά των καὶ νὰ τὰς ἀναμνησθοῦν ἐν ἀνάγκῃ.
Ἄλλὰ δὲν πρόκειται εἰς ὅλα αὐτὰ ἢ περὶ ὑλικῆς τάξεως
καθιερωθείσης μεταξὺ τῶν αἰσθητῶν ἀληθειῶν. Ὁ Ρουσσῶ
ὑποτάσσει εἰς τὰς αἰσθήσεις αὐτὸν τὸν συλλογισμόν καὶ τὸν
εἶρμόν τῶν ἰδεῶν. Καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἀναμφιβόλως
οἱ μαθηματικοὶ δὲν φαίνονται εἰς τὸ πρόγραμμα τοῦ Ρουσσῶ.

Ὁ Αἰμύλιος, εἰς τὸν ὅποιον εἶναι ἀπηγορευμένον ν' ἀνα-
γνώσῃ ἀκόμη τοὺς Μύθους τοῦ Λαφονταίν, ὑπὸ τὴν πρό-
φασιν ὅτι δὲν θὰ τοὺς ἠγνώσει, φαίνεται ὅτι δὲν ἔμαθε περισ-
σότερον τοὺς κανόνας τῆς ἀριθμητικῆς Ὁρισμένως, ἡ
ἐκπαίδευσίς του εἶναι ἀνεπαρκῆς καὶ περιορισμένη. Ὁ
Ρουσσῶ δὲν ἐγνώρισε τὴν ἱεράν αὐτὴν φρίκην τῆς ἀγνοίας,
ἢ ὅποια θὰ χαρακτηρίσῃ τοὺς παιδαγωγοὺς τοῦ μέλλοντος: «Ἡ
ἀγνοία, λέγει, δὲν ἔκαμέ ποτε κακόν. Μόνη ἢ πλάνη εἶναι
ὀλεθρία». Ἡ ἀγωγὴ ἔχει ἄλλως σπουδαιότητα ἢ ἡ ἐκπαίδευσίς.
«Προτιμῶμεν καλλίτερον οἱ ἄνθρωποι νὰ εἶναι καλοὶ ἢ σοφοί.»

Ὁ Ρουσσῶ ἐνεπνεύσθη εὐτυχέστερον εἰς τὴν ἀγωγὴν τῆς
θελήσεως ἢ εἰς ἐκείνην τοῦ πνεύματος. Παρὰ τὰ προσχῆ-
ματα, καὶ παρὰ τὴν συνεχῆ παρουσίαν κηδεμόνος, τοῦ ὁποίου
ἢ ἐπίβλεψις δὲν φαίνεται ἀκριβῶς εὖνους διὰ τὴν ἀνάπτυ-
ξιν τῆς ἀτομικότητος, ὁ Αἰμύλιος ἀνετράφη ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ.
Βεβαίως δὲν τὸ λησμονοῦμεν, ὅτι ἔλειψε περισσότερο ἀπὸ
τὸν Ρουσσῶ, εἶναι ὁ χαρακτήρ, ἢ ἐνέργεια. Δὲν ἠδυνήθη
ποτὲ νὰ νικήσῃ πειρασμόν. «Νὰ ἐνεργήσω ἐναντίον τῆς κλί-
σεώς μου μοῦ ὑπῆρξε πάντοτε ἀδύνατον». Ὅλη ἡ ζωὴ του
ὑπῆρξε τὸ παίγνιον τῶν περιστάσεων, τὸ θῦμα τῶν παθῶν

του. Ἄλλὰ δὲν ὑπῆρξε διὰ τοῦτο ἢ περισσότερον διατεθει-
μένος εἰς τὸ νὰ εὐχηθῆ εἰς τὸν Αἰμύλιον καλλιτέραν ἀγω-
γὴν ἢ ἐκείνην τὴν ὁποῖαν ὑπέστη ὁ ἴδιος, ἀγωγὴν ἐθίζουσιν
τὸ παιδίον νὰ συμπεριφέρεται μὲ τὰς ἰδίας αὐτοῦ δυνάμεις,
ἐνὶ λόγῳ, ἀγωγὴν «ἄρχε σαυτοῦ» : «Πρέπει ν' ἀφήσωμεν τὸ
παιδίον εἰς ἑαυτό, διὰ τὸ σῶμα, καθὼς διὰ τὸ πνεῦμα. Ἡ
εὐτυχία τῆς ἐλευθερίας ἐξαγοράζει πολλὰς πληγὰς».

Χειραφετῶν τὸ παιδίον, ὁ Ρουσσῶ προτίθεται κατὰ πρῶ-
τον νὰ τὸ καταστήσῃ εὐτυχές, εὐτυχές εὐθὺς ἀμέσως. Διότι
ὁ πτωχὸς μικρὸς δύναται νὰ ἀποθάνῃ νέος, καὶ δὲν πρέπει
νὰ ἀποθάνῃ χωρὶς νὰ γευθῆ τὴν ζωὴν. Λοιπὸν ἡ εὐτυχία
τοῦ παιδίου, ὡς ἐκείνη τοῦ ἀνδρός, συνίσταται εἰς τὴν χρῆ-
σιν τῆς ἐλευθερίας. Ὁ Ρουσσῶ ἠγάπησεν εἰλικρινῶς τὴν
παιδικὴν ἡλικίαν. Εἰς πᾶν ὅ,τι σοφὸν συνέστησεν ἐπὶ τῶν
δοτέων φροντίδων κατὰ τὴν πρώτην ἡλικίαν, ἀνακαλύπτει
κανεὶς ἔμπνευσίν τινα τρυφερότητος, σχεδὸν ἄγνωστον μέχρις
αὐτοῦ, ζωηρὸν αἶσθημα οἴκτου διὰ τὰ ἰσχνὰ ταῦτα πλά-
σματα, τὰ ὁποῖα πρόκειται πρὸ παντὸς νὰ κάμῃ τις νὰ
ζήσουν. Τί λεπτὰ πράγματα δὲν ἔγραψε περὶ τοῦ παιδίου!
Τί θησαυρὸς στοργῆς ἀμεταχειρίστου εἰς τὸν ἔνοχον αὐτὸν
πατέρα! «Ἡ φύσις ἔκαμε τὰ παιδιά διὰ νὰ ἀγαπῶνται καὶ
βοηθῶνται. Δὲν φαίνεται ὅτι τὸ παιδίον δεικνύει μορφὴν τόσο
γλυκεῖαν καὶ ὕφος τόσο συγκινητικόν, ὥστε τέλος πᾶν τὸ
προσεγγίζον αὐτὸ ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν ἀδυναμίαν του καὶ
σπεύδει νὰ ἔλθῃ εἰς βοήθειάν του;» Οἱ παιδαγωγοὶ πάντων
τῶν χρόνων θὰ ἔχουν νὰ ἐμπνέωνται ἀπὸ γνώμας οἷας :
«Ἐὰν δὲν ἀνοίγετε τὴν καρδίαν σας, ἐκείνη τῶν ἄλλων θὰ
σᾶς μένῃ κλειστή. Πρέπει νὰ προσφέρετε τὰς φροντίδας σας,
τὴν στοργὴν σας».

Ἄλλὰ πέραν τοῦ παρόντος τοῦ παιδίου, καὶ τῆς χαρᾶς
τῆς ζωῆς, τὴν ὁποῖαν θέλει νὰ τοῦ ἐξασφαλίσῃ εὐθὺς ἀμέ-
σως, ὁ Ρουσσῶ ἀπέβλεψεν ἐπίσης εἰς τὸ μέλλον, καὶ τὰς
ἀνάγκας τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Διὰ τῆς ἀνεξαρτησίας, τὴν

ὅποιαν τοῦ παραχωρεῖ, καὶ τοῦτο ἀπὸ τοῦ λίκνου, ὅταν καταργῇ τὴν φυλακὴν τοῦ σπαργάνου. Καθὼς ἀργότερον, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἡθῆς, ὅταν κάμνη τὸν πόλεμον ἐναντίον τῶν ἀπαγορεύσεων καὶ τῶν προφορικῶν ῥητῶν διαταγῶν, διὰ τὴν θέσιν εἰς τὴν θέσιν των τὴν μόνην τῶν πραγμάτων παιδείαν καὶ τὰ ζῶντα μαθήματα τοῦ παραδείγματος: «Τὸ παράδειγμα, τὸ παράδειγμα! χωρὶς αὐτὸ ποτὲ δὲν ἐπιτυγχάνει κανεὶς μὲ τὰ παιδιὰ» — ὅταν κάμνη ἔκκλησιν τέλος εἰς πᾶν ὅ,τι ὑπάρχει τὸ αὐθόρμητον εἰς τὴν εὐφυΐαν, τὸ προσωπικὸν εἰς τὴν θέλησιν τοῦ μαθητοῦ του, εἶναι προφανὲς ὅτι θέλει οὕτω νὰ μορφώσῃ ἀνθρώπους ἰσχυροτέρους φυσικῶς, ῥωμαλεωτέρους ἠθικῶς, πλέον κυρίους τῶν πράξεών των, ὅσον δὲν ἦσαν προπαρασκευασμένοι διὰ νὰ γίνουν, εἰς τὴν αὐστηρότητα τῆς περιορισμένης ζωῆς των, οἱ μαθηταὶ τῶν κολλεγίων τοῦ ἀρχαίου συστήματος, καὶ ὅσον δὲν εἶναι ἀκόμη σήμερον, παρὰ τόσας προόδους, οἱ μαθηταὶ τῶν νεωτέρων Λυκείων.

Παρατηρήσατε ἄλλως τε ὅτι ἡ ἀγωγή τοῦ Αἰμυλίου δὲν εἶναι καθόλου ἀγωγή ἀρεσκείας καὶ ἐκνευριστικῆς ῥαστώνης: Τὸν ὑποβάλλουν εἰς σύστημα μᾶλλον αὐστηρόν. Τὸ δωμάτιόν του δὲν διακρίνεται ἐκείνου τοῦ χωρικοῦ. Καὶ ἂν ὁ Ρουσσῶ ἔκαμε νὰ λάμψῃ εἰς τὴν ζωὴν του μία ἀκτὶς χαρᾶς διὰ τῆς ἐλευθερίας, τὴν ὅποιαν παραχωρεῖ εἰς αὐτόν, θέλει ἐπίσης τὸ παιδίον νὰ γνωρίζῃ νὰ ὑποφέρῃ. Ὁ Αἰμύλιος θὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὸν πόνον ἰσχυρότερος. Νὰ ὑποφέρῃ εἶναι τὸ πρῶτον πρᾶγμα, τὸ ὅποιον ὀφείλει νὰ μάθῃ. Κατὰ πρῶτον, θὰ τὸν ὀπλίσῃ οὕτω ἐνωρὶς ἐναντίον τῶν κακῶν, τὰ ὅποια τοῦ ἐπιφυλάσσει ἢ ὑπαρξῆς. Ἀλλὰ θὰ μάθῃ ἐπίσης νὰ συμπονῇ τὰ κακὰ τῶν ἄλλων.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι μαθητευόμενος, ἡ λύσις εἶναι ὁ δάσκαλός του.

Πρὸ τοῦ Μυσσέ, ὁ Ρουσσῶ εἶπεν εἰς τὰ ὠραῖα πεζογραφήματά του: «Ὁ ἄνθρωπος ποῦ δὲν θὰ ἐγνώριζε τὴν

λύπην, δὲν θὰ ἐγνώριζεν οὔτε τὴν τρυφερότητα τῆς ἀνθρω-
πότητος, οὔτε τὴν γλυκύτητα τοῦ οἴκτου».

Παρὰ τὸ εἶδος τῆς ἀντικοινωνικῆς μεσεγγυήσεως, τὴν
ὁποῖαν ὁ Ρουσσῶ ἐπέβαλεν εἰς τὸν Αἰμύλιον ἐπὶ δέκα πέντε
ἔτη, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ φαντασθῆ τις ὅτι ἤρνηθη νὰ τὸν κάμῃ
ὀλίγον ἀργότερον ὄν εὐαίσθητον καὶ φιλόστοργον. Ἀκόμη
παιδίον, πρέπει νὰ τοῦ δείξωμεν «τοὺς δυστυχεῖς αὐτοῦ τοῦ
κόσμου». Τὸ πνεῦμα τῆς ἀδελφότητος ὑπερεκχειλίζει εἰς τὴν
γενναίαν ψυχὴν τοῦ Ρουσσῶ: «Εἰπέτε μεγαλοφώνως ὅτι
εἴσαθε ὁ προστάτης τῶν δυστυχῶν. Ἔστε δίκαιος, φιλάνθρω-
πος, εὐεργετικός. Μὴ κάμνετε μόνον τὴν ἐλεημοσύνην, ἀγα-
πᾶτε». Ὁ Ρουσσῶ τείνει τὴν χεῖρα εἰς τοὺς νεωτέρους
σοσιαλιστάς. Σημειώσατε, π. χ. αὐτὴν τὴν τολμηρὰν σκέψιν:
«Ὅταν οἱ πτωχοὶ ἠθέλησαν νὰ ὑπάρχουν πλούσιοι, οἱ πλού-
σιοι ὑπεσχέθησαν νὰ θρέψουν ὄλους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι δὲν
θὰ εἶχον μὲ τι νὰ ζήσουν, οὔτε ἀπὸ τὴν περιουσίαν των, οὔτε
ἀπὸ τὴν ἐργασίαν των». Φθὰς εἰς τὴν ἡλικίαν τοῦ ἀνδρός,
ὁ Αἰμύλιος χρησιμοποιεῖ μέρος τοῦ χρόνου τοῦ κάμνων καλὸν
πέριξ αὐτοῦ. Ἐρωτευμένος, δὲν ἀφήνεται ν' ἀπορροφηθῆ ἀπὸ
τὴν μοναδικὴν σκέψιν τῆς Σοφίας. Διακόπτει τοὺς μεμνη-
στευμένους ἔρωτάς του διὰ νὰ δράσῃ ὡς ἀληθὴς φιλάνθρω-
πος. Διατρέχει τὴν ἐξοχὴν. Ἐξετάζει τοὺς ἀγρούς, τὰ
προϊόντα των, τὴν καλλιέργειάν των. Καλλιεργεῖ ὁ ἴδιος,
δοθείσης εὐκαιρίας. Χρησιμοποιεῖ πρὸς ὄφελος τῶν γεωρ-
γῶν τὰς γνώσεις του τῆς φυσικῆς ἱστορίας. Τοὺς διδάσκει
καλλιτέρας μεθόδους. Ἐπισκέπτεται τὰς οἰκίας τῶν χωρι-
κῶν. Καί, ἀφ' οὗ ἐπληροφορήθη περὶ τῶν ἀναγκῶν των,
τοὺς βοηθεῖ προσωπικῶς καὶ μὲ τὸ χρῆμά του. Χωρικὸς ἔπε-
σεν ἀσθενής; Τὸν περιποιεῖται. Τὸν περιποιεῖται ὁ ἴδιος.
Ἰατρικὴ ὀλίγον περίπλοκος ἄλλως τε, τοιαύτη οἶαν ἠδύνατο
νὰ τὴν παραδεχθῆ ἐχθρὸς τῶν ἱατρῶν, καὶ ἡ ὁποία θὰ συνί-
σταται πρὸ πάντων εἰς πλεόν οὐσιαστικὴν τροφήν. Μισοῖ τὴν
μέλλουσαν γυναῖκά του εἰς τὰ φιλάνθρωπα ἔργα του: Τὴν

ὁδηγεῖ εἰς τοὺς πτωχοὺς, εἰς ἑνὸς ἐργάτου ποῦ ἔσπασε τὴν κνήμην, καὶ τοῦ ὁποίου ἡ γυνὴ εἶναι ἐπίτοκος. Καὶ μὲ τὴν «ἤρεμον καὶ ἑλαφρὰν χεῖρά της» ἡ Σοφία θέτει ἐπίδεσμον εἰς τὸν τραυματίαν. Τὸν ὑπηρετεῖ, τὸν λυπεῖται, τὸν παρηγορεῖ.

Ὁ Ρουσσῶ προήρχετο ἐκ τοῦ λαοῦ ἐκ γεννήσεως καὶ ἐκ καταγωγῆς. Ἐμείνεν εἰς αὐτὸν διὰ τῆς ἀπλότητος τῶν προτιμήσεών του, ζῶν ὡς ἐργάτης, ἀγαπῶν νὰ συχνάζῃ τοὺς ταπεινοὺς, ἂν καὶ δὲν περιεφρόνησε περισσότερο εἰς τὰς ὥρας του, τὰς λεπτότητας τῶν μεγάλων αὐθεντῶν, καὶ δὲν ὑπῆρξεν ἀναίσθητος εἰς τὰς θωπείας τῶν μεγάλων κυριῶν. Δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι, εἰς τὰ περὶ ἀγωγῆς σχέδιά του, εἰργάσθη ἀπ' εὐθείας διὰ τὸν λαὸν καὶ διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ λαοῦ; Ὁχι. Ὁ Αἰμύλιος, ἂν δὲν εἶναι εὐπατρίδης καθὼς ὁ μαθητὴς τοῦ Λόκκε, εἶναι τοῦλάχιστον μικρὸς ἀστὸς, πλούσιος καὶ καλῆς γεννήσεως. Ἀλλὰ διὰ τοῦ γεγονότος τούτου, ὅτι ἐξήλειψε τὰς ἀρχαίας γλώσσας καὶ ὅλας τὰς δαπανηρὰς σπουδὰς, ὅτι ἀντικατέστησε τὴν «πολύβιβλον» ἀγωγὴν διὰ τῆς ἀπλῆς καὶ φυσικῆς καλλιέργειας τῶν ἰδιοτήτων, τὰς ὁποίας πᾶν ἀνθρώπινον πλάσμα φέρει γεννώμενον εἰς τὸν κόσμον, ὁ Ρουσσῶ ὑπέβαλε τὴν ἰδέαν τῆς γενικῆς χειραφετήσεως τῶν πνευμάτων. Ἐνέπνευσε τὴν δημοκρατικὴν ἰδέαν τῆς γενικοποιήσεως τῆς ἐκπαιδεύσεως. Δὲν ἤθελε τὴν «πλαστικὴν» ἀγωγὴν τῶν πλουσίων, ὅ,τι ἀπεκάλει ἀκόμη ἢ «ἀποκλειστικὴ» ἐκπαίδευσις ἢ ὁποία τείνει μόνον νὰ διακρίνωνται ἐκ τοῦ λαοῦ οἱ λαβόντες αὐτήν. Ἐπὶ πλέον, ἀφ' οὗ ὁ σκοπὸς ἦτο νὰ κάμῃ, ὄχι σοφοὺς, ἀλλ' ἀνθρώπους, ὁ πτωχὸς, ἀληθῶς εἰπεῖν, «δὲν θὰ εἶχεν ἀνάγκην μορφώσεως». Αὐτρωμένος, εἰς τὴν ἐργατικὴν ζωὴν του, ἀπὸ ὅλας τὰς ἀνθρωπίνους συνθήκας, ὑποτεταγμένος εἰς μόνους τοὺς νόμους τῆς φύσεως, «ἓνας πτωχὸς δύναται μόνος του νὰ γίνῃ ἀνὴρ».

Ὁ Ρουσσῶ, — καὶ τὸν ἤλεγξαν διὰ τοῦτο αὐστηρῶς, — ἠθέλησε νὰ μορφώσῃ, ὄχι τὸν ἄνθρωπον τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης κοινωνικῆς καταστάσεως, ἑνὸς καθωρισμένου ἐπαγ-

γέλματος, ἀλλὰ τὸν ἄνθρωπον ἀπλούστατα. Πάρα πολὺ ἐσκέφθη, λέγει ὁ Ταῖν, «τὸν ἄνθρωπον καθ' ἑαυτόν», ὄχι ἀρκετὰ τὸν πραγματικὸν ἄνθρωπον, ὅποιον τὸν κάμνουν αἱ περιστάσεις τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου, καὶ οἷον ἡ ἀγωγή ὀφείλει νὰ τὸν ἀναπτύξῃ διὰ νὰ τὸν οἰκαιοποιήσῃ πρὸς τὸν προορισμὸν του. «Νὰ προορίζουν τὸν μαθητὴν μου διὰ τὸ ξίφος, τὴν δικηγορίαν, τὴν Ἐκκλησίαν, ὀλίγον μ' ἐνδιαφέρει: Πρὸ τῆς κλήσεως τῶν γονέων, ἡ φύσις τὸν καλεῖ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν: Νὰ ζῆ εἶναι τὸ ἐπάγγελμα ποῦ θέλω νὰ τὸν διδάξω. Ἐξερχόμενος τῶν χειρῶν μου, δὲν θὰ εἶναι, συμφωνῶ εἰς τοῦτο, οὔτε δικαστής, οὔτε στρατιώτης, οὔτε ἱερεὺς: Θὰ εἶναι κατὰ πρῶτον ἄνθρωπος. Πᾶν ὅ,τι ἓνας ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ εἶναι, θὰ δύναται νὰ εἶναι.» Αἰνέσωμεν τὸν Ρουσσῶ ὅτι ὑπέμνησεν εἰς τὸν ἄνθρωπον ὅτι ἔχει προσωπικὸν προορισμὸν, ὅτι πρὸ παντὸς ὀφείλει, ἂν τὸ εἴμπορῃ, νὰ καθιερώσῃ καὶ νὰ ἐνισχύσῃ ἐν αὐτῷ τὰς ἀρχὰς τῆς ἀνθρωπίνης ἀξιοπρεπείας. Ἀλλὰ μεμφθῶμεν αὐτὸν ὅτι περιωρίσθη πάρα πολὺ εἰς τὸ ἀπόλυτον, χωρὶς νὰ προαπασχοληθῇ ἀπὸ ἐνδεχόμενα, ἀπὸ σχετικὰς συνθήκας, αἱ ὁποῖαι θέλουν ὥστε ἐπὶ τοῦ κοινοῦ καυλοῦ τὸ ἄτομον νὰ ἐμβολιάσῃ τὸν κλάδον τῶν εἰδικῶν σπουδῶν, ἐκείνας, τὰς ὁποίας ἀπαιτεῖ διὰ νὰ τὴν ἐξασκῇ ἀξιοπρεπῶς, ἡ λειτουργία, ποῦ τὸν περιμένει εἰς τὴν ζωὴν. Δὲν ἐσκέφθη ἐπαρκῶς τὴν ἀλήθειαν ταύτην, ἐπεδαλλομένην ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον, ὅτι ἡ ἀγωγή θὰ χρειασθῇ νὰ ποικιληθῇ, νὰ εἰδικευθῇ ὑπὸ εἴκοσι μορφάς, διὰ νὰ συμμορφωθῇ εἰς τὴν ποικιλίαν τῶν ἀπαιτήσεων τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, οὐχ ἥττον διὰ νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὸ πλῆθος τῶν ἀτομικῶν δεξιοτήτων. Ὁ Ρουσσῶ διέπραξεν ἀνάλογον πλάνην πρὸς ἐκείνην τῶν θρησκευτικῶν παιδαγωγῶν, οἱ ὅποιοι λησμονοῦντες τὴν παρούσαν ζωὴν καὶ μὴ σκεπτόμενοι ἢ τὴν μέλλουσαν, — τὴν μόνην ἔχουσαν ἀξίαν εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς των, — δὲν ἀποβλέπουν ἢ ν' ἀναπτύξουν πλάσμα ἐνάρετον καὶ ἄγνόν διὰ τὰς μακα-

ριότητας τῆς αἰωνίου ζωῆς. Ὁ φιλόσοφος τῆς φύσεως καὶ τῆς ἰδανικῆς ἀνθρωπότητος πλησιάζει, χωρὶς νὰ τὸ ὑπο-
πτεύεται, τοὺς μυστικοὺς κτίστας τοῦ Ἄστεως τοῦ Θεοῦ.
Φθὰς εἰς τὸ τέλος τῆς «μιαῆς καὶ ἀδιαιρέτου» ἀγωγῆς του,
ὁ Αἰμύλιος θὰ εἶναι ἴσως ὁ ἀνθρώπος τύπος. Ἄλλὰ μὴ τοῦ
ζητήσετε νὰ εἶναι μηχανικός, ἰατρός, δικαστικός. Εἰς τί
λοιπὸν θὰ εἶναι χρήσιμος εἰς τὴν κοινωνίαν, ἀφ' οὗ δὲν θὰ
εἰσφέρει ἄλλην εἰδικὴν μόρφωσιν ἢ ἐκείνην τοῦ ἐπαγγελ-
ματός του ὡς λεπτοουργοῦ;

Εἶναι καλὸν ὁ Αἰμύλιος νὰ ἔχη μάθει χειρωνακτικὸν τι
ἐπάγγελμα. Εἶναι καλὸν νὰ εἶναι κατάλληλος «δι' ὅλας τὰς
ἀνθρωπίνους συνθήκας». Ἄλλ' αὐτὸ δὲν θὰ ἔβλαπτε καθό-
λου, τίποτε ἴσως, διὰ νὰ ἐνώσῃ εἰς τοῦτο τὴν ἐπαγγελμα-
τικὴν προπαρασκευὴν εἰς μίαν ἀπὸ τὰς λειτουργίας, εἰς τὰς
ὁποίας ἡ κοινωνία καλεῖ τοὺς ἀνθρώπους.

Στιγμὰς ἐν τούτοις, τὸ πρακτικὸν πνεῦμα ἀφυπνίζεται
εἰς τὸν Ρουσσῶ καὶ λαμβάνει δειλῶς τὴν ἀνταπόδοσίν του.
Ἄφ' οὗ ἐμνήστευσε τὸν Αἰμύλιον μὲ τὴν Σοφίαν, τὸν ὑπο-
χρεώνει νὰ χωρισθῇ ἀπὸ αὐτὴν διὰ νὰ ταξειδεύσῃ εἰς τὸ
ἐξωτερικὸν ἐπὶ δύο ἔτη. Διὰ νέας ἀντιθέσεως, ὁ Ρουσσῶ ὁ
ὁποῖος ἠρνήθη ἐπὶ τόσον μακρὸν χρόνον νὰ ἔλθῃ εἰς ἐπαφὴν
μὲ τοὺς ἰδίους συμπατριώτας του, ὁ ὁποῖος δὲν τὸν εἰσέγαγεν
εἰς τὸν κόσμον παρὰ εἰς ἡλικίαν εἴκοσιν ἐτῶν, εὐρύνει τώρα
τὸν κύκλον τῶν κοινωνικῶν σχέσεών του μέχρι τοῦ νὰ θέλῃ
νὰ ἔλθῃ εἰς σχέσεις μετὰ τῶν ἀνθρώπων τῶν ἄλλων χωρῶν.
Τὰ ταξείδια, λέγει, ἀποτελοῦν μέρος τῆς ἀγωγῆς: Ταξείδια,
ὄχι διασκεδάσεως, ἄλλως τε, ἀλλὰ ἐκπαιδεύσεως καὶ σπου-
δῶν, εἶδος «σχολικῆς δοκιμασίας» εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Εἶναι
ἀναγκαῖον ὁ Αἰμύλιος νὰ γνωρίσῃ τὸ πνεῦμα καὶ τὰ ἦθη τῶν
ξένων ἐθνῶν. Δὲν ἤξιζεν ἀλήθεια τὸν κόπον νὰ ἐξοστρακίσῃ
ἐπὶ τόσον μακρὸν χρόνον τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἱστορικῶν
βιβλίων! Εἶναι ἀληθές ὅτι τὰ βιβλία δὲν ἀξίζουν τίποτε. Διὰ
τῶν ὀφθαλμῶν του ὁ Αἰμύλιος ὀφείλει νὰ ἴδῃ τὰ πράγματα

τοῦ ἐξωτερικοῦ, καθὼς ὄλα τὰ πράγματα. Ὁ Ρουσσῶ δὲν ἐγκαταλείπει ποτὲ τὴν μέθοδον τῆς εὐθείας παρατηρήσεως. Πιστεύοντες εἰς αὐτὴν, οἱ Γάλλοι θὰ ἦσαν, ἀπὸ ὄλους τοὺς λαοὺς τοῦ κόσμου, ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος θὰ ἐταξειδεύεε περισσό-
τερον. Ἦτο τοῦτο ἀκριβὲς κατὰ τὸ 1762; Ἀμφιβάλλομεν. Εἶναι δυσάρεστον, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι ἀληθὲς εἰς τὰς ἡμέρας μας. Ὁ Αἰμύλιος θὰ ταξειδεύσῃ λοι-
πόν. Ἴνα μὴ, διαρκουσῶν τῶν μακρῶν περιοδειῶν του, ἀπο-
μακρυνθῆ καὶ λησμονήσῃ τὰ σοβαρὰ ἀντικείμενα τῶν παρατηρήσεών του, ὁ Ρουσσῶ ἐφρόντισε νὰ τὸν κάμῃ ἐρω-
τόληπτον πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του: Ὑπολογίζει ὅτι ὁ ἔρως τὸν ὁποῖον ὠρκίσθη εἰς τὴν Σοφίαν θὰ τὸν προφυλάξῃ ἀπὸ πᾶσαν ἀσωτείαν, θὰ τὸν προφυλάξῃ ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τὰ ἐλαττώματα εἰς τὰς μεγάλας πόλεις ποῦ θὰ ἐπισκεφθῆ. Θὰ ἀφιερωθῆ ὁλόκληρος εἰς τὰς παρατηρήσεις του, αἱ ὁποῖαι δὲν θὰ κατευθυνθοῦν, ἄλλως τε, πρὸς τὰ μνημεῖα, τὰς ἀρχαιότητας, τὰ λείψανα καὶ τὰ εἰσέπια τοῦ παρελθόντος. Τοῦτο δὲν ἔχει κανὲν ἐνδιαφέρον. Τὸ παρὸν πρέπει νὰ γνω-
ρίσῃ. Ὁ Αἰμύλιος δὲν θὰ γίνῃ ἀρχαιολόγος. Εἰς τὰ κυβερ-
νητικὰ ζητήματα, εἰς τὰ ἦθη καὶ τοὺς νόμους, θὰ στρέψῃ πρὸ πάντων τὴν προσοχὴν του. Θὰ κάμῃ ἐπὶ τόπου μελέτας πολιτικῆς καὶ συγκεκριμένης νομοθεσίας. Καὶ ὅταν θὰ ἐπα-
νέλθῃ εἰς τὴν γενέθλιον χώραν του, θὰ δυνηθῆ ἐπωφελῶς νὰ ἐξετάσῃ, διὰ νὰ τὰ ἐκτιμήσῃ ἐκ συγκρίσεως, τὰ καθιδρύ-
ματα τῆς Γαλλίας. Ἴσως θὰ τὰ κρίνῃ κατώτερα καὶ κακά, καὶ θὰ συλλάβῃ, κατὰ συνέπειαν, τὴν φιλοδοξίαν νὰ συμ-
βάλλῃ πρὸς ἀναμόρφωσίν των. Ἴσως, τοῦναντίον, αὐτὸς ὁ ὀλίγων μηνῶν κοσμοπολίτης θὰ γίνῃ πατριώτης πλέον διά-
θερμος, τόσον περισσότερον προσκεκολλημένος εἰς τὴν πατρίδα του, ὅσον θὰ πληροφορηθῆ καλλίτερον περὶ τῶν ἐλαττωμάτων καὶ τῶν κακῶν ἐκ τῶν ὁποίων ὑποφέρουν αἱ ἄλλαι χῶραι.

Μὴ ἀμφιβάλλωμεν περὶ τούτου, ἂν ὁ Ρουσσῶ ἤθελε ζήσῃ

εἰς τὰς ἡμέρας μας, θὰ συνήγωνε τὰς βιαίας καὶ εὐγλώττους μομφάς του πρὸς ἐκείνας τῶν συγχρόνων παιδαγωγῶν, οἱ ὅποιοι παραγγέλλουν εἰς τοὺς νέους Γάλλους νὰ γίνουν ἀποικισταί. Δὲν ἦτο ἡ στιγμή νὰ σκεφθῆ τοῦτο, κατὰ τὸ 1762, ὅταν ἐκ λάθους ἡ Γαλλία ἔμελλε ν' ἀποστερηθῆ τοῦ θαυμασίου ἀποικιακοῦ κράτους της.

Τὸ σπουδαιότατον σημεῖον, εἰς τὰ συμπεράσματα τῶν ταξειδίων τοῦ Αἰμυλίου, εἶναι ὅτι θὰ μάθη «δύο ἢ τρεῖς ξένας γλώσσας». Ὁ Ρουσσῶ δὲν τοῦ ἔδωκε πολὺν καιρὸν διὰ τοῦτο: Αἱ δυσκολίαι τῆς ἐκτελέσεως, εἶναι γνωστόν, δὲν τὸν ἀγησύχησαν. Δὲν βλέπει κανεὶς καθόλου πῶς ὁ Αἰμύλιος, ὁ ὅποιος δὲν ἐσπούδασεν ἀκόμη καμμίαν ξένην γλῶσσαν, ζῶσαν ἢ νεκράν, θὰ δυνηθῆ τόσον ταχέως νὰ μάθη τὴν γερμανικὴν καὶ τὴν ἀγγλικὴν. Ἄδιάφορον. Τὸ οὐσιῶδες εἶναι ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἀκόμη ὁ Ρουσσῶ ὑπέδειξε τὸν σκοπὸν, ὅτι ἐσημείωσε τὴν σπουδαιότητα τῆς σπουδῆς τῶν ζωντανῶν γλωσσῶν. Ἐπὶ πλέον, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ταξειδίων του, ὁ Αἰμύλιος θὰ φροντίσῃ νὰ συνάψῃ σχέσεις μετὰ ξένους ἀξίας, εἰς τρόπον ὥστε, ἐπιστρέφων εἰς τὴν χώραν του, θὰ ἐξακολουθήσῃ ἀνταποκρινόμενος μετ' αὐτῶν. Τὸ ἐμπόριον τοῦτο τῶν ἐπιστολῶν, τὸ ὅποιον θὰ παραταθῆ καθ' ὅλην τὴν ζωὴν, θὰ ὑψώσῃ τὴν σκέψιν του καὶ τὰ αἰσθήματά του ὑπεράνω τῶν ἐθνικῶν προλήψεων, καὶ θὰ τὸν κάμῃ τὸν πολίτην τοῦ κόσμου. Ὁ Ρουσσῶ προπαρεσκεύασεν οὕτω τὸν δρόμον εἰς τοὺς νεωτέρους παιδαγωγούς, οἱ ὅποιοι δὲν παραδέχονται οἱ Γάλλοι νὰ περιορίζωνται εἰς τὴν μακαρίαν θεωρίαν αὐτῶν τῶν ἰδίων, καὶ ὅτι τοὺς ταιριάζει νὰ ἴδουν πρὸς τὰ ἔξω, ἀναμιγνυόμενοι εἰς τὴν παγκόσμιον ζωὴν τῆς ἀνθρωπότητος.